

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כג, תשל"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

אליפסיס (לשון קצרה) במקרא

(סיום)

ד

גלגיל אליפטי מיוחד במינו עבר על מטבע הלשון נפש חיה. בפתוב ויאמר אלהים ישרצו המים שרץ, נפש חיה, ועוף יעופף על הארץ (בר' פרק א, פסוק כ, וכן פסוקים כא, כד, ל; פרק ב, פסוקים ז, יט, ופרק ט, פסוקים י, יב, טו, טז) – משמעו הוא בעל-חיים. כל ברואי אלהים, למן השרץ ועד האדם, יש בהם נפש חיה (שם א, ל). בעל נפש חיה מקביל לבעל נשמת חיים (שם ב, ז), ושני אלה מקבילים לבעל רוח חיים, כפי שמסתבר מן הפתוב: ואני הנני מביא את המבול, מים על הארץ לשחת כל בשר אשר בו רוח חיים (בר' ו, יז). נפש חיה הוא שם-עצם עם תוארו, ודבר זה ברור בפסוק: ולכל חית הארץ, ולכל עוף השמים, ולכל רומש על הארץ, אשר בו נפש חיה (שם, א, ל). כנראה, המשמעים האחרים של נפש הם שהזיקו להוסיף את התואר המגדיר חיה.

לדעתו של החוקר דיר (Dürr)¹⁰ ההוראה המקורית של נפש היא גרוץ, כמו של nāpīsh-tu האכדית, ועל כך מצביעים בין היתר הכתובים:

10. גזילים מקביל אל יאורים בתה' עח, מד: ויהפוך לדם

יאוריהם // ונזוליהם בל ישתיון.

11. ראה אנציקלופדיה מקראית, כרך ה', עמ' 901-902.

תמלאמו נפשי (שמ' טו, ט), לכן הרחיבה שאול נפשה //
 ופערה פיה לבלי חק (יש' ה, יד), והכלבים עזי נפש //
 לא ידעו שבעה (יש' נו, יא), אשר הרחיב כשאול נפשו //
 והוא כמות ולא ישבע (חב' ב, ה), אל תתני בנפש צרי (תה' כז,
 יב), כי באו מים עד נפש- (תה' סט, ב), אפפוני מים עד
 נפש (יונה ב, ו), נפשו גחלים תלהט // ולהב מפיו יצא (איוב
 מא, יג), בצוארו ילין עוז // ולפניו תדוץ דאבה (איוב מא, יד).
 ברור, פי הביטויים בעל נפש (מש' כג, ב) ורחב נפש
 (שם כח, כה) משמעם גרגרן, ובתי נפש (יש' ג, כ) מזכירים
 את ענקים לגררותיך (מש' א, ט). גם טור-סיני סבור, פי
 הוראתה הקדומה של נפש הוא צואר¹². כנראה, כאשר נשכח
 המשמע הארכאי הזה של נפש, ויוחד לה משמע של כוח חיים,
 המקביל לנשמת חיים ולרוח חיים, נעשה המגדיר חיה שבצירוף
 נפש חיה עודף וסינונימי למוגדר נפש. הצירוף של שם-עצם
 ותוארו נפש חיה יתחלק בגלגולו הבא בין שתי צלעות
 התקבולת השירית, כמו:

לא חשך ממות נפשם // וחיתם לדבר הסגיר- (תה' עה, ג),
 כי רדף אויב נפשי // דפא לארץ חיתי (שם קמג, ג),
 יחשך נפשו מני שחת // וחיתו מעבר בשלח (איוב לג, יח),
 וזהמתו חיתו לחם // ונפשו מאכל תאוה (שם שם, כ),
 ותקרב לשחת נפשו // וחיתו למיתים (שם שם, כב),
 פדה נפשי מעבור בשחת // וחיתי באור תראה (שם שם, כח),
 תמת בגוער נפשם // וחיתם בקדשים (שם לו, יד).

12. ראה גיה טור-סיני, "הלשון והספר" א', עמ' 430.

ובפסוק אחד אף זומנו שתיהן יחד – גם צורת הַנְדִיאֲדִים
חית נפש וגם התקבולת, והוא תה' עד, יט: אל תתן לחית
נפש תֹרֶךְ // חית ענייך אל תשכח לנצח¹³.

וחיה באותו משמע בלא כל צמידות למלה נפש: ועוד
בחיים חיתם... ואיש בעונו חיתו לא יתחזקו (יחז' ז, יג),
התצוד ללביא טרף // וחית כפירים תמלא (איוב לח, לט).

כשם שפסוקי השירה התנ"כית המעטים, וכן פתגמי החכמה
הערוכים במתכונת שירית, הם מקום השקיעין הארכאיים
של מלת נפש במשמע גרון, כך הדבר לגבי שם-התואר חיה
בשימושו כשם-עצם, המקביל לנפש במובן בעל-חיים. בשלב
הבא, הברור כבר בלשון המקרא, וביותר בולט הוא בלשון
חכמים, תחול הפרדה מוחלטת בין שני חלקי הצירוף נפש חיה.

אם קודם לכן שימש הוא פינוי לכל יצור חי, מן הרמש
ועד לאדם, הרי עקב מעתק סמנטי תיוחד המלה נפש לבני-
אדם, והמלה חיה – לבעלי-חיים, שאינם בני-אדם. והנה
מספר פסוקים, שהמלה נפש באה בהם במובן בני-אדם:
תן לי הנפש והרכוש קח לך (בר' יד, כא), ואת הנפש אשר
עשו בחרן (שם יב, ה), ותלד את אלה... שש עשרה נפש
(שם מו, יח), כל הנפש הבאה ליעקב מצרימה.. כל נפש
ששים ושש (שם שם, כו); בשבעים נפש ירדו אבותיך מצרימה
(דב' י, כב), ואת כל הנפש אשר בה לא השאיר שריד-
(יהו' י, כח), ועוד הרבה מהנה.

נפש במובן בן-אדם כפרט: ונתתה נפש תחת נפש (שמ')

13. [אמנם לפי הטעמים ולפי הפרשנות המסורתית חֵיַת שבצלע

הראשונה אינו נסמך אל נֶפֶשׁ – מ'.]

יב, טז ועוד), ונפש פי תקריב קרבן מנחה לה' (ויק' ב, א), נפש
כי תחטא בשגגה (שם ד, ב), ועוד כהנה.

לחיה במובן הולך על ארבע ייתוסף הלואי הארץ,
והצירוף הזה חית הארץ – בצד חילופו בהמת הארץ – יהיה
כינויים של בעלי-חיים, שמקום חייהם היבשה, בניגוד לעוף
השמים ולשרץ המים. לדוגמה: ומוראכם וחתכם יהיה על
כל חית הארץ (בר' ט, ב ועוד), וכמו שנאמר ביר' כז, ה:
אנכי עשיתי את הארץ ואת האדם ואת הבהמה, אשר על
פני הארץ. וכך, למשל, בשמ"א יז, מו: ונתתי פגר מחנה
פלשתים... לעוף השמים ולחית הארץ. בפסוקים מקבילים
יש גם שימוש בביטוי בהמת הארץ, שהוא ככל הנראה יותר
ארכאי, כמו: יעזבו יחדו לעיט הרים ולבהמת הארץ, וקץ
עליו העיט וכל בהמת הארץ עליו תחרף" (יש' יח, ו), "והייתה
נבלתך למאכל לכל עוף השמים ולבהמת הארץ ואין מחריד"
(דב' כח, כו); ובירמיה בכל המקומות בהמת הארץ, כגון: והייתה
נבלת העם הזה למאכל לעוף השמים ולבהמת הארץ ואין
מחריד (יר' ז, לג; טז, ד; יט, ז; לד, כ).

לעומתו יחזקאל, שהוא כמעט בן דורו, ישתמש בעקיבות
בחית הארץ, כגון: "לחית הארץ ולעוף השמים נתתיך לאכלה"
(יחז' כט, ה; וכך גם לב, ד; לד, כח). עובדה זאת מסייעת
בידינו בין היתר להסיק כמה מסקנות, והן:

א. קיימים במקרא רובדי לשון שונים זה בצד זה, ולעתים
קרובות, כמו בתקבולות, גם מעורבים הם זה בזה¹⁴;

14. בנושא זה ראה אבא בנדויד "לשון מקרא ולשון חכמים",
פרק א-ו.

ב. השימוש, ולו גם השימוש העקיב, בצירוף או במבצע לשוני זה או זה אינו מעיד על זמנו של הכותב. מאידך גיסא, הידיעה על זמנו של הכותב עדיין אינה עדות חותכת ללשון זמנו, ולכל היותר ניתן לעמוד כך על טעמו וסגנונו הספרותיים של הכותב.

ג. לשון המקרא, אף זו של הפרוזה שלה, אינה עוד לשון הדיבור היום-יומי, כי אם לשון הכתיבה הספרותית¹⁵. ראינו אפוא, כי בהרבה מקומות במקרא המלים בהמה וחיה סינונימיות הן. מוכיחה זאת בין היתר רשימת בעלי-החיים הטהורים והטמאים בויקרא פרק יא, ובולט הדבר כבר בפתיחתו של הפרק: זאת החיה אשר תאכלו מפל הבהמה אשר על הארץ (פסוק ב).

על המגמה בהתפתחות לקראת ההבחנה הסמנטית בין בהמה לחיה אולי ניתן ללמוד מכך, שרק בפסוקים בודדים בא שם-העצם בהמה לבדו, בלא תואר לוואי, במשמע של חית-בר או של חיה טורפת, כגון: ושן בהמות אשלח בם (דב' לב, כד), או: ליש גבור בבהמה (מש' ל, ל). לשם הגדרת בעלי-חיים, שאיננו בהמה במובן חית בית, כי אם מה שמכנה תרגום אונקלוס בשם חית ברא (חית בר) משתמש המקרא בצירוף חית שדה או חית יער. נדירות מאוד גם בהמת שדה – כמו שמ"א יז, מד: לעוף השמים ולבהמת השדה; או בהמת יער – כמו מיכה ה, ז: כאריה בבהמות יער.

15. ראה ביתר הרחבה על כך במאמרי "לבעית הסינונימים במקרא – בשולי משנתו הלשונית של ר' נפתלי הירץ וייזל", מעלות חוב' כה-כו, 1967.

הדבר מעיד, כאמור, על המגמה ליחד למלת בהמה את המשמע, המאוחר יותר, של בהמת בית. השם חית שדה שכיח: והנחש היה ערום מפל זזית השדה¹⁶ – בר' ג, א, וכך שם שם, יד וגם בר' ב, יט, כ; ויק' כו, כב; דב' ז, כב; שמו"ב כא, י; מל"ב יד, ט; דבה"ב כה, יח; יש' מג, כ; יר' יב, ט; כו, ו; כח, יד; יחו' לא, ו; לד, ה, ח; לח, כ; לט, ד, יז; הושע ב, יד, כ; ד, ג; יג, ח; איוב ה, כד; לט, טו; מ, כ. כל אלה מול פסוקים בודדים עם חיתו יער, כגון תה' ג, י; קד, כ. אולי היחס הזה משקף את העובדה, שכבר אז היה היער נדיר בנוף ארצנו. על המשמע המקביל לשתייהן של חית שדה ושל חיתו יער תמיד בין היתר התקבולת בישי' גו, ט: כל חיתו שדי אתיו / לאכול כל חיתו ביער. לשם ציון חיה דורסת וטורפת מבין חיות שדה או מחיות יער יכונה המקרא גם בשם חיה רעה. כך בר' לז, כ, לג; ויק' כו, ו; יחו' ה, יז; יד, טו, כא; לד, כה. כפי שציינתי, מסתמנת כבר במקרא התפתחות לייחוד משמעי של בהמה לחית-בית ושל חיה לחית-בר. לדוגמה: מה נאנחה בהמה, נבוכו עדרי בקר (יזאל א, יח) – לעומת: גם בהמות שדה תערוג אליך (שם שם, כ), החיה וכל בהמה (תה' קמח, י) ועוד. אפשר להביא כמה עשרות פסוקים מפל חלקי המקרא, שההבחנה בהם דומה לדרך הקבועה שבלשון המשנה¹⁷, כלומר, בהמה לחוד וחיה לחוד,

16. ראוי לציין, כי בתרגום אונקלוס שבהוצאתו המדעית של שפרבר נאמר פה, וכן בכל יתר המקומות, חית ברא, ולא חיות ברא כבהוצאות אחרות.

17. ראה "אוצר לשון המשנה" לח"י קאסאווסקי, עמ' 678.

כמו: בהמה וחיה אינן מטמאין עד שתצא נפשן (אהלות א, א) וכן בלשון ימינו.

לסיפום, על המלה חיה עברו גלגולים סמנטיים רבים, וכפי שנראה להלן, בעקבות אלה כרוכים גם גלגולים דקדוקיים. מבחינת תוכנה היא מבע אליפטי, שמשמעו: בעל-חיים הולך על ארבע ויבשתי, אבל שלא פנהמה, מקום חייו הוא בשדה או ביער. נמצא, שחיה מקפלת בתוכה את כל השלבים הסמנטיים האלה:

א. נפש חיה = יצור חי, בעל-חיים, למן השרץ ועד לאדם;
ב. חיה = קיצורו הסינטימי של נפש חיה, בעיקר בתקבולות מקראיות;

ג. חית הארץ = נפש חיה על פני הארץ – להוציא בני אדם, עופות ודגים;

ד. חית שדה או חיתו יער = חית בר בניגוד לבהמת בית;
ה. חיה = קיצורה של חית שדה (או של חיתו יער).

וכיון שהמלה חיה מעיקרה בינוני ותואר-השם, ולידתה הייתה כלואי מגדיר, אשר הופרד מן השם המוגדר נפש, הרי כשם-עצם היא קיימת רק בלשון נקבה. סבורני, כי הייחוד הדקדוקי הזה הוא חיוק לדבריי על קורותיה של המלה חיה ועל היותה מבע אליפטי בלשון המקרא.